Svenska lösenstämplar med centimesvalör 1897–1965

av Sören Andersson

SÖREN ANDERSSON är född i Älgarås 1951. Sedan 1964 har han studerat och samlat svensk posthistoria. Han har bland annat skrivit avsnittet om paketpost i handboken Svensk posthistoria 1855-1925, vilket i huvudsak bygger på en artikel publicerad i *Postryttaren* 1990.

Lösenbrev och UPU

Så snart Världspostföreningen (UPU) grundats 1874 kom frågorna om hanteringen av internationella lösenförsändelser upp på dagordningen. En stor del av den internationella posttrafiken hade tidigare varit helt eller delvis obetald av avsändaren. Även om UPUs förenklade portoregler ledde till att den allra största delen av postmängden blev fullständigt betald kvarstod en hel del otillräckligt frankerade försändelser som måste hanteras på något sätt.

Redan från den 1 juli 1875, när det första fördraget trädde i kraft, fastlades en huvudprincip som kom att gälla i över 100 år, nämligen att det dubbla felande portot skulle tas ut som lösenavgift. Vissa undantag från denna princip fanns dock, bland annat för eftersänd post och vissa försändelseslag som rekommenderad post och trycksaker. Vad som dock kom att variera något var hur det avsändande postverket genom olika noteringar och stämplar skulle informera det mottagende postverket om att försändelsen var otillräckligt betald. Under hela perioden skulle dock en stämpel eller notering "T" (= taxe à payer) sättas på försändelsen. Dessutom skulle en beloppsangivelse göras. I de svenska författningarna översattes "T" med "tillskottsporto".

För den period 1897-1965 som denna artikel behandlar gällde att ett belopp i centimes skulle anges. Detta belopp anger fram till 1907 det felande beloppet och därefter det belopp som skulle tas ut, dvs. normalt det dubbla felande beloppet.

I de internationella postfördragen används francs och centimes för valutaomräkning vid internationella kontakter. När UPU grundades fanns ute i Europa ett valutasamarbete som innebar att flera valutor hade samma kurs, däribland den franska och den schweiziska francen och det är kursen på den förra som används. När valutorna började fluktuera omkring 1920 börjar man i stället använda något som kallas guldfrancs och det redovisas i postfördragen hur mycket den motsvarar i guld. Omräkningen till svensk valuta följde inte kortsiktiga fluktationer utan ofta etablerades standardkurser som låg fasta under många år. Dessa standardkurser kunde ibland vara olika inom olika verksamhetsgrenar i postverket. Utvecklingen av dessa kurser är av stor betydelse vid studiet av lösenstämplar och kommer att behandlas utförligt nedan.

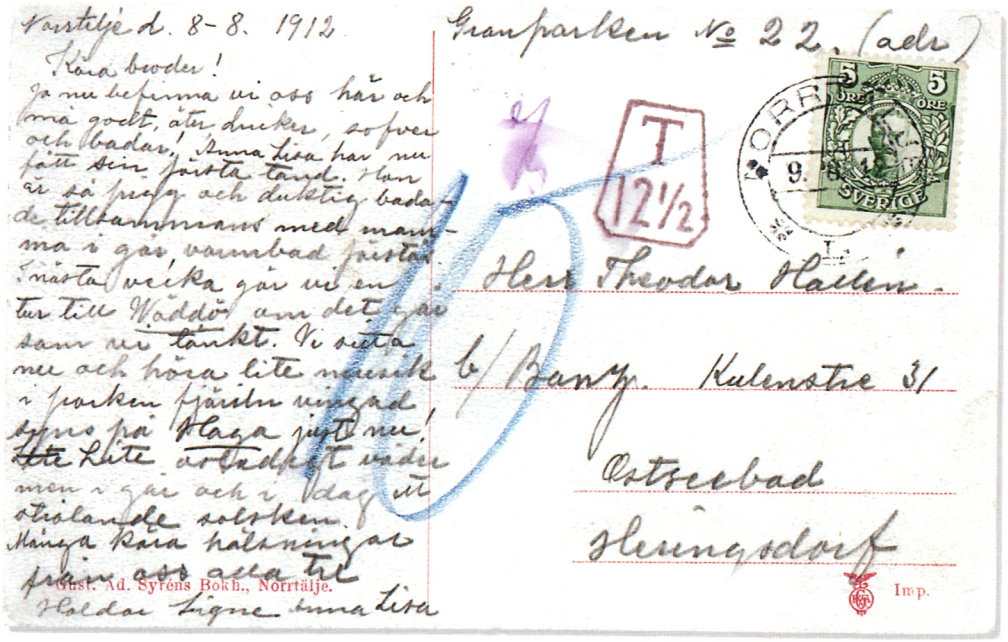

Brevkort till Tyskland underfrankerat med 5 öre. Dubbla felande beloppet i öre (10 öre) har omräknats med kursen 0,8 öre = 1 c. till 12 1/2 centimes. I Tyskland har detta omräknats till 10 pfennig och 10 har angetts med blåkrita.

Som nämnts skulle dels ett T och dels ett centimesbelopp anges på lösenförsändelserna till utlandet. Redan tidigt anskaffades T-stämplar och sedermera även andra stämplar för att markera beloppen. Den äldsta kända svenska stämpeln med centimesbelopp finns på en försändelse stämplad den 11 november 1897 och har förmodligen använts av det svenska postverket på förbindelsen Trelleborg-Sassnitz. Sverige följde då exemplet från flera utländska postverk som redan tidigare börjat använda stämplar för lösenbeloppet. Det kan också noteras att dessa lösenstämplar fanns på de postanstalter som utväxlade post med utlandet, då det var dessa som hade ansvar för att lösenförsändelserna fick sina påteckningar. Det betyder att en stor del av de stämplar som behandlas här torde ha funnits just på förbindelsen mellan Trelleborg och Sassnitz medan de övriga främst har funnits i Stockholm och Göteborg. Underlaget är dock ännu inte tillräckligt omfattande för att man skall kunna bestämma var de enskilda stämplarna funnits.

Efter hand började man inse att lösenstämplingen kunde förenklas genom att bokstaven "T" och beloppet sammanfördes till en stämpel. I Sverige kom de första av dessa kombinerade stämplar år 1906. En tid skulle även lösenförsändelsernas vikt anges i antal viktklasser. Ett fåtal stämplar, använda omkring 1903-07 med valören 25 centimes, avsedda för dubbelportobrev, endast frankerade med enkelt porto, har därför även siffran "2" i stämpeln.

Centimeskursens utveckling

För att förstå de angivna centimesbeloppen är det viktigt att känna till de omräkningskurser som postverket tillämpade. De anges därför i Tabell 1.

Den exakta tidpunkten för ändringarna 1922 och 1936 har ännu inte kunnat återfinnas men 1922 var det sannolikt den 1 oktober. År 1936 är det senast kända objektet med den äldre kursen daterat den 7 augusti medan det första med den senare kursen är från den 4 december 1936. Datumen för ändringarna 1940, 1946 och 1950 avser cirkulärets datum. Det kan hända att utväxlings-

Tabell 1
Omräkningskurser från centimes till öre

Tidpunkt	Kurs 1 centime = öre
– okt 1922	0,8
okt 1922 – 30 sept 1925	0,6
1 okt 1925 – sept 1936	1
sept 1936 – 7 juli 1940	1,2
8 jul 1940 – 29 dec 1946	1,4
30 dec 1946 – 19 jan 1950	1,2
20 jan 1950 – 31 dec 1965	1,7

kontoren fick direktinformation före detta datum och därför började tillämpa den nya kursen tidigare. Det motsatta kan också ha varit fallet då det kan ha gått några dagar innan cirkuläret nådde fram till användaren.

För att få fram det belopp som skulle anges i centimes på försändelsen fick posttjänstemannen dividera öresbeloppet med de kurser som anges i tabell 1. Fram till 1 oktober 1907 skulle det felande beloppet anges och därefter det belopp som skulle tas ut, dvs. normalt det dubbla felande beloppet.

Undantag för dessa belopp gäller främst för eftersända försändelser där bara det felande portot (inte det dubbla) togs ut. Den 1 juli 1921 infördes ett minimibelopp på 30 centimes som ibland, men inte alltid, påverkar beloppet i stämpeln. Denna gräns sänk-

De flesta stämplarna är violetta eller svarta. Främst vid mitten av 1920-talet förekommer dock röda avtryck. Här ett brev till Berlin som underfrankerats med 10 öre.

Efter beslut av UPU infördes 1921 ett minsta lösenbelopp på 30 centimes. Sverige genomförde detta 1 juli 1921. Tyskland verkar ha infört detta redan 1 april 1921 då man på detta kort enligt kritnoteringen tagit ut 80 pfennig som då motsvarade 30 centimes.

Tabell 2.
Lösenbelopp i centimes motsvarande 5 öre felande porto

Tidpunkt	5 öre felande porto ger normalt denna lösen-notering
– 30 sept 1907	6 1/4 c
1 okt 1907 – okt 1922	12 1/2 c
okt 1922 – 30 sept 1925	16 2/3 c
1 okt 1925 – sept 1936	10 c
sept 1936 – 7 juli 1940	8 2/3 c
8 jul 1940 – 29 dec 1946	7 1/7 c
30 dec 1946 – 19 jan 1950	8 1/3 c
20 jan 1950 – 31 dec 1965	5,9 c eller 6 c

tes den 1 oktober 1925 till 10 centimes och den 1 januari 1935 till 5 centimes. Det exakta beloppet som motsvarade 10 öre efter 1950 var 5 15/17 centimes och anges i cirkulär även till 5,882 centimes. Dessa belopp är dock inte kända i stämplar utan i dessa anges beloppet i hela centimes eller med en decimal (båda varianterna förekommer).

Försändelsens behandling i mottagarlandet

När försändelsen kom fram till mottagarlandet fastställdes beloppet i inhemsk valuta. Före 1907 fick man då i normalfallet fördubbla det angivna felande beloppet och multiplicera med kursen. Efter 1907 behövde endast en omräkning av centimesbeloppet ske. Motsvarande gällde för utländska försändelser som ankom till Sverige. Som exempel kan nämnas att det under 1910-talet ofta förekom att brev från USA till Sverige endast frankerades med inlandsportot 2 cents i stället för utlandsportot 5 cents. Det amerikanska postverket konstaterade då att

lösen motsvarande dubbla felande portot eller 6 cents skulle utgå. Detta omräknades efter kursen 1 US cent = 5 centimes till 30 centimes. En lösenstämpel, T 30 centimes, anbringades av amerikanska postverket. När brevet kom till Sverige omräknades de 30 centimen efter kursen 0,8 till 24 öre. Man skrev normalt 24 med blåkrita och mottagaren fick betala 24 öre som åsattes i frimärken på försändelsen.

En del undantag förekommer från detta beräkningssätt. Sålunda verkar det engelska postverket från slutet av 1930-talet och framåt ha tagit ut dubbelt engelskt utlandsporto för ofrankerade försändelser från utlandet. Om avsändaren i utlandet satt på något engelskt märke av misstag drogs dess värde från lösenbeloppet. Ett par sådana försändelser från Sverige till England är kända.

Stämplarnas utseende och förekomst

De lösenstämplar med centimesvalör som det svenska postverket kom att använda uppvisar en mycket stor variation. Det verkar inte i någon nämnvärd utsträckning ha styrts från centralt håll hur de skulle se ut. De förekommer därför såväl med som utan ram. De ramade finns såväl runda som tre-, fyr-, sex- och åttakantiga samt cirkulära. Om någon typ skulle kunna betraktas som typiskt svensk är det kanske de båda sexkantiga typerna.

Normalt verkar stämplarna vara tillverkade i gummi. Några av de äldsta förefaller dock vara av hårdare material. Det är inte säkert att de var tillverkade av metall. Det något kantiga utförandet för tanken till trä. Under en period ca. 1925-1940 fanns stämplar med så skarpa avtryck att de förmodligen är tillverkade av metall.

Stämpelfärgen varierar även en del. Normalt är den svartviolett. Ett fåtal röda avtryck förekommer, i huvudsak under 1920-talet.

Lösenbrev inom Norden

Det faller visserligen lite utom ramen för denna redogörelse men något bör även nämnas om lösenförsändelser till de nordiska grannländerna. Postutväxlingen med dessa reglerades till stor del genom avtal utanför UPUs ram, vilka innehöll special-

Efter 1965 användes lösenstämplar med ett bråktal. På detta brev från 1968, som egentligen skulle frankerats med 70 öre, anges det dubbla felande portot över bråkstrecket och det svenska utlandsportot under bråkstrecket. I Holland multipliceras detta bråk med holländskt utlandsporto som då var 45 c. och man får lösenbeloppet (50/70) x 45=33 c.

bestämmelser. I huvudsak under den period som inrikes porto tillämpades till dessa länder gällde även speciella lösenregler. Det betyder att centimesstämplar normalt inte förekommer till Danmark och Norge. Här finns i stället en motsvarande stämpelflora med öresvalörer. Brev över 500 gram till dessa länder taxerades dock som brev till övriga utlandet och på dessa skulle centimesstämplar användas om de var underfrankerade. Någon bevarad sådan försändelse är inte känd. På likartat sätt gäller att centimesstämplar på försändelser till Finland normalt inte skall förekomma efter den 30 maj 1922 och till Island inte efter den 31 maj 1928.

Centimesstämplarnas efterföljare

Enligt beslut av UPU infördes ett helt nytt internationellt lösenförfarande den 1 januari 1966 och centimesstämplarnas saga var då slut. Från detta datum används i stället så kallade bråkstrecks-stämplar. De innehåller förutom bokstaven "T" ett bråktal där det dubbla felande portot anges ovanför bråkstrecket och utlandsporto för vanligt brev under bråkstrecket. Båda anges i det egna landets valuta. Mottagarlandet multiplicerar detta bråktal med sitt eget utlandsporto och tar ut det sålunda beräknade beloppet som lösen.

Efter ytterligare några år anges endast enkelt felande porto ovanför bråkstrecket. Mottagarlandet multiplicerar bråktalet med sitt eget utlandsporto samt lägger till en expeditionsavgift. Detta förfarande kvarstår i stort än idag.

Den större runda stämpeln T 20 är förmodligen en metallstämpel. Här på ett brev till Tyskland underfrankerat med 10 öre och lösenbelagt med 20 pfennig.

Katalogisering av kända stämplar

Sedan några år tillbaka pågår inom Sällskapet för Svensk Posthistorisk Dokumentation (SSPD) en kartläggning av centimes-lösenstämplarna. Totalt har hittills omkring 565 försändelser med dessa stämplar registrerats. Antalet olika stämpeltyper uppgår för närvarande till 108. Av spridningen i materialet kan man dra slutsatsen att ytterligare ett antal typer kommer att dyka upp. Mycket av detta material finns även i utlandet och är föga uppmärksammat. Uppskattningsvis kan det nog därför antas att det totala antalet bevarade försändelser är minst 5.000 och antalet typer omkring 150.

Det registrerade materialet visar även mycket stora variationer över tiden. Två markanta toppar kan noteras. Den första kom under åren 1905-1907 då ett mycket stort antal vykort lösenbeläggs och taxeras som brev då de i strid med reglementet har delad adressida. Denna företeelse, dvs. att vänstra hälften av brevkortets adressida användes för meddelanden tilläts av Världspostföreningen först från den 1 oktober 1907. En andra topp kommer 1921-1922 då kraftiga portohöjningar företagits och framför allt brevkortsportot 25 öre leder till underfrankeringar. Detta hade i ett steg höjts från 10 öre och var inte längre hälften av brevportot.

Från sent 1800-tal finns många helt ofrankerade brev till utlandet bevarade. Under den period centimesstämplarna används är de helt ofrankerade breven mycket ovanliga. Totalt ingår kanske endast ett 10-tal sådana brev i det registrerade materialet.

I det följande återges avbildningar av alla kända typer. De har renritats från ofta ganska dåliga avbildningar, så mindre återgivningsfel kan förekomma. Ett genomgående problem med gummistämplar är att de kan ha ändrat form under den tid de använts. Vissa som nedan anges som olika typer kan därför vara samma stämpel som ändrat form.

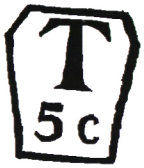

T 5c
1951
violett
1 ex registrerat

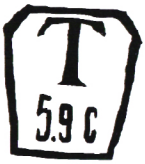

T 5,9c
1950
violett
1 ex registrerat

T 5,9c
1950-52
violett
2 ex registrerade

T 6c
1952
svart
1 ex registrerat

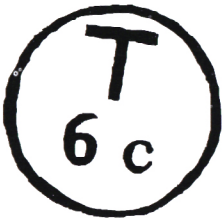

T 6c
1953-1963
svart, violett
8 ex registrerade

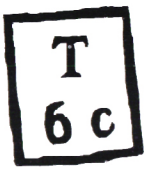

T 6c
1954-58
violett
8 ex registrerade

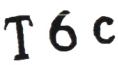

T 6c
1959-62
violett
6 ex registrerade

6 1/4
1897
färg okänd
1 ex registrerat

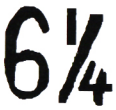

6 1/4
1901
violett
3 ex registrerade

6 1/4
1902-04
violett
7 ex registrerade

6 1/4 cent.
1904-06
violett
14 ex registrerade

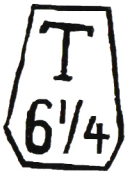

T 6 1/4
1906-10
svart, violett
8 ex registrerade

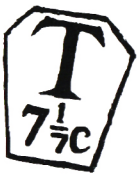

T 7 1/7c
1942
violett
2 ex registrerade

T 8 1/3 c
1936-1939
violett
12 ex registrerade

T 8 1/3c
1936-37
violett
8 ex registrerade

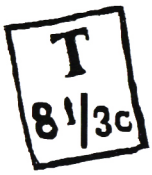

T 8 1/3c
1937-39
svart, violett
11 ex registrerade

T 8 1/3
1937-39
svart
3 ex registrerade

T 8 1/3c
1937-39
svart, violett
4 ex registrerade

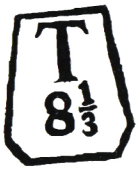

T 8 1/3
1948
violett
2 ex registrerade

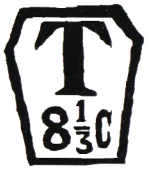

T 8 1/3c
1948
violett
2 ex registrerade

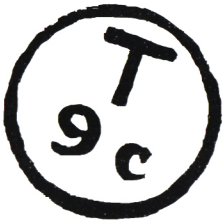

T 9c
1953-55
violett
2 ex registrerade

T 9c
1963
violett
1 ex registrerat

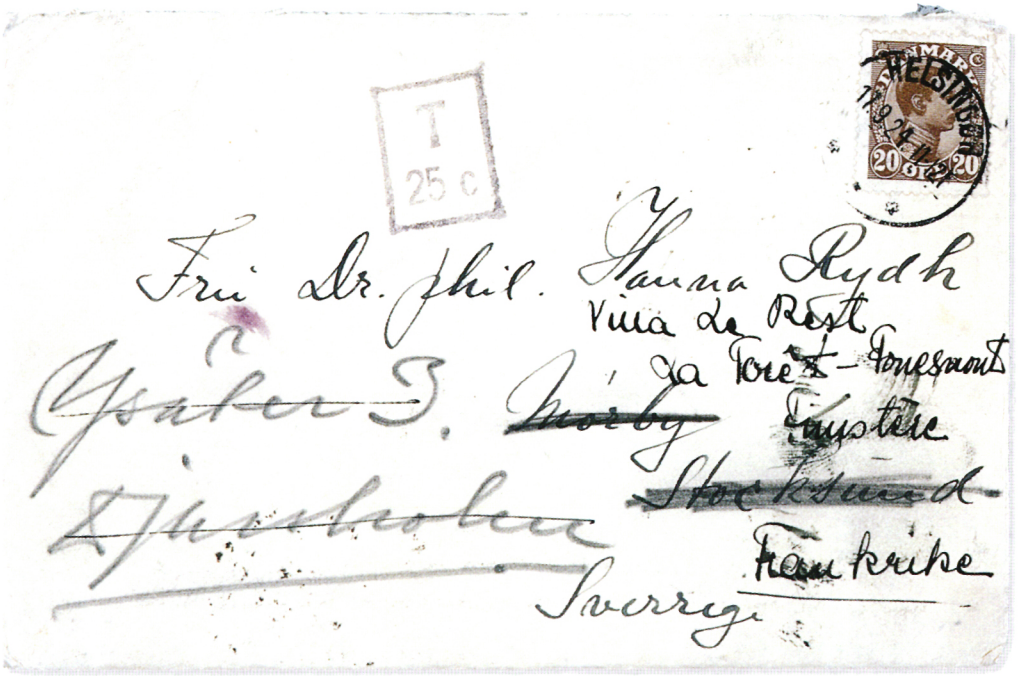

En svensk lösenstämpel T 25c på ett danskt brev eftersänt till Frankrike.
Portot till Danmark var då 15 öre och till Frankrike 30 öre.
Skillnaden mellan dessa, 15 öre, har omräknats med kursen 0,6 öre = 1 c. till 25 c.

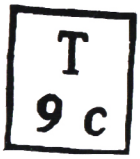

T 9c
1963
svart, violett
2 ex registrerade

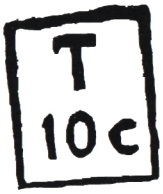

T 10 c
1926-30
röd, svart
10 ex registrerade

T 10
1927
svart
1 ex registrerat

T 10
1928-1936
svart
16 ex registrerade

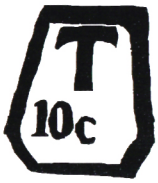

T 10c
1936
färg okänd
1 ex registrerat

T 10c.
1936
svart
3 ex registrerade

T 11,8c
1950
violett
2 ex registrerade

T 11,8c
1952
violett
1 ex registrerat

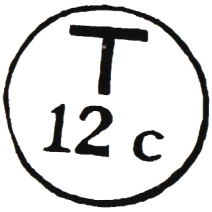

T 12c
1954-65
svart, violett
8 ex registrerade

T 12c
1955-62
violett
2 ex registrerade

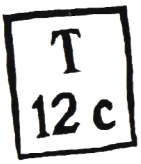

T 12c
1958
violett
1 ex registrerat

T 12c
1965
violett
1 ex registrerat

T 12c
1965
violett
1 ex registrerat

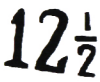

12 1/2
1898-99
violett
2 ex registrerade

12 1/2
1900-01
violett
5 ex registrerade

12 1/2 cent.
1900-06
violett
25 ex registrerade

12 1/2 cent.
1904-06
violett
49 ex registrerade

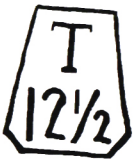

T 12 1/2
1906-20
svart
38 ex registrerade

T 12 1/2 c
1912-20
svart
3 ex registrerade

T 12 1/2
1917-21
svart, violett
17 ex registrerade

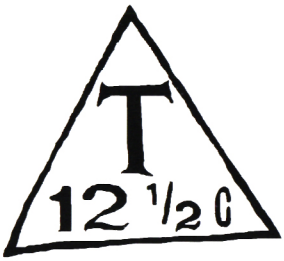

T 12 1/2c
1920
violett
1 ex registrerat

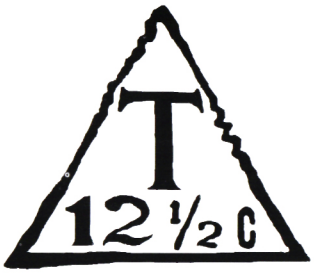

T 12 1/2c
1921
svart
13 ex registrerade

T 12 1/2c
1921
svart
5 ex registrerade

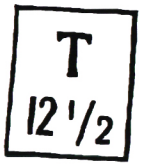

T 12 1/2
1921
svart, violett
13 ex registrerade

T 14 2/7c
1942-45
violett
6 exemplar registrerade

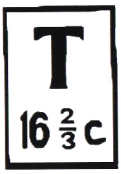

T 16 2/3c
1923
inget ex registrerat men
omnämnd i Leahy

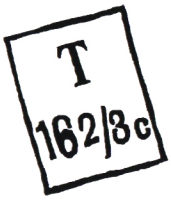

T 16 2/3 c
1939-49
violett
2 ex registrerade

T 16 2/3
1939
svart
1 ex registrerat

T 16 2/3c
1947
svart
1 ex registrerat

T 17,6c
1952
färg okänd
1 ex registrerat

T 18c
1953-64
violett
5 ex registrerade

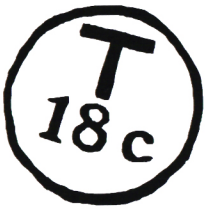

T 18c
1953-57
svart, violett
5 ex registrerade

T 18c
1964
violett
3 ex registrerade

T 20c
1918-19
violett
4 ex registrerade

T 20c.
1918
violett
1 ex registrerat

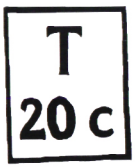

T 20c
1925-27
röd, svart, violett
6 ex registrerade

Ett kortbrev till Tyskland stämplat 16 juni 1922.
Felande avgift är 20 öre som fördubblats och omräknats efter kursen 0,6 öre = 1 c. till 50 c.
Inflationen i Tyskland har nu börjat skjuta fart och lösenbeloppet blir omräknat till 400 pfennig.

T 20
1927-31
svart
11 ex registrerade

T 20
1928-36
svart
5 ex registrerade

T 21 3/7c
1940-41
violett
2 ex registrerade

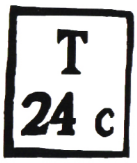

T 24c
1958
violett
1 ex registrerat

T 24c
1964
violett
1 ex registrerat

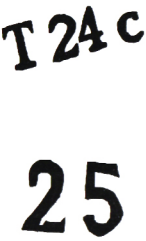

T 24c
1964
violett
2 ex registrerade

25
1898
färg okänd
1 ex registrerat

2/25 cent.
1903
färg okänd
1 ex registrerat

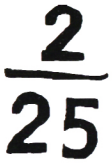

2/25
1903-05
violett
3 ex registrerade

T 2/25
1906-07
violett
2 ex registrerade

T 25
1908
violett
4 ex registrerade

25 cent.
1908-09
violett
2 ex registrerade

T 25
1909-10
violett
2 ex registrerade

T /25
1910-13
violett
3 ex registrerade

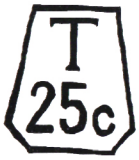

T 25c
1911-21
svart, violett
13 ex registrerade

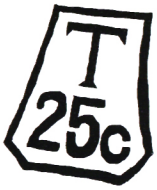

T 25c
1912-21
violett
5 ex registrerade

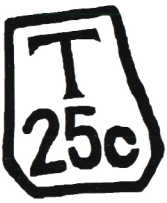

T 25c
1917-18
svart
3 ex registrerade

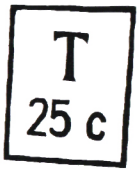

T 25c
1924-37
svart, violett
3 ex registrerade

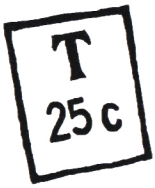

T 25c
1937-39
violett
3 ex registrerade

T 28 4/7c
1940-46
violett
2 ex registrerade

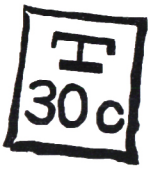

T 30c
1921-27
svart, violett
41 ex registrerade

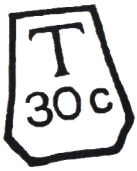

T 30c
1921-25
röd, svart, violett
9 ex registrerade

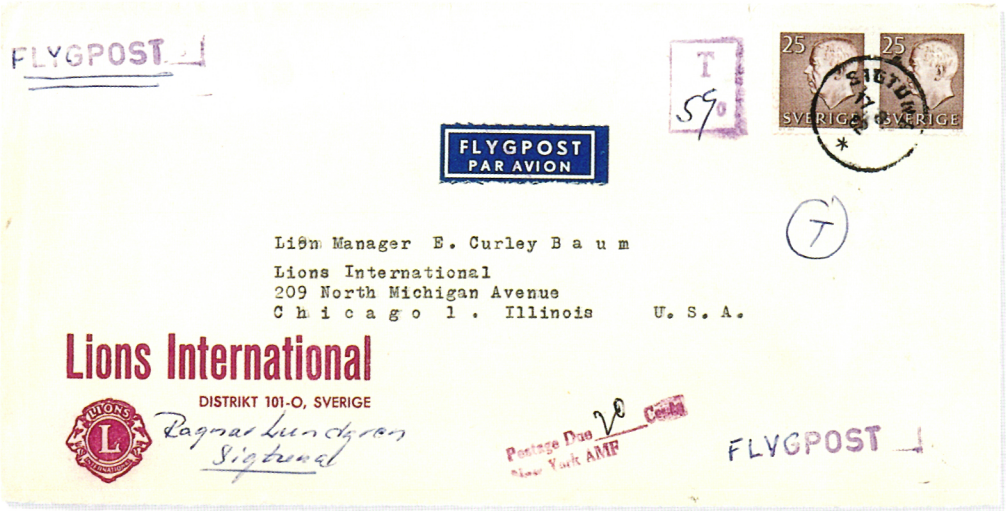

I synnerhet mot slutet av perioden förekommer en del stämplar där beloppet fylldes i för hand. Här en rektangulär variant. Felande beloppet 50 öre har fördubblats och omräknats efter 1,7 öre = 1 c. till 59 c. Detta har efter kursen 1 cent = 3 centimes blivit 20 cents i USA.

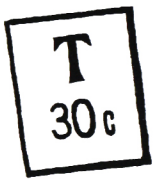

T 30c
1923-25
svart, violett
3 ex registrerade

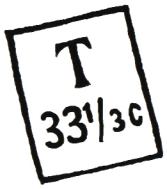

T 33 1/3c
1924-25
violett
2 ex registrerade

T 30
1929-36
svart
5 ex registrerade

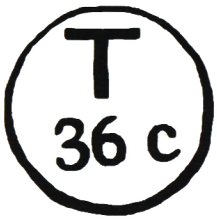

T 36c
1961
violett
2 ex registrerade

T 30c
1955
violett
1 ex registrerat

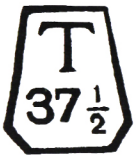

T 37 1/2
1921
violett
1 ex registrerat

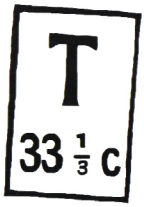

T 33 1/3c
1922-24
violett
7 ex registrerade

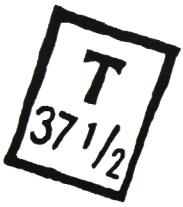

T 37 1/2
1921-22
svart, violett
12 ex registrerade

T 37 1/2c
1922
svart
3 ex registrerade

T 42 6/7c
1943-45
violett
3 ex registrerade

T 48c
1954
violett
1 ex registrerat

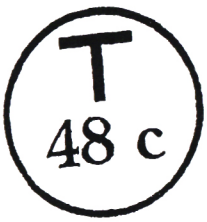

T 48c
1957-59
svart
2 ex registrerade

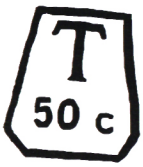

T 50c
1920
svart
1 ex registrerat

T 50c
1921-28
röd, svart, violett
9 ex registrerade

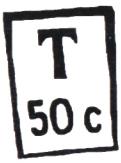

T 50c
1921-23
svart, violett
12 ex registrerade

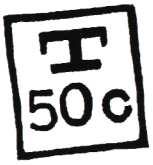

T 50c
1925
svart, violett
2 ex registrerade

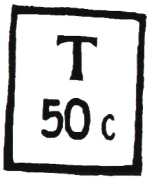

T 50c
1925
svart
1 ex registrerat

T 50
1933
svart
1 ex registrerat

T 59c
1965
violett
1 ex registrerat

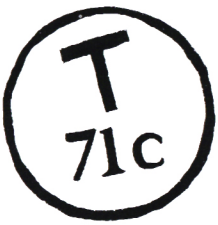

T 71c
1965
violett
1 ex registrerat

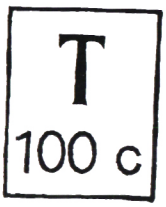

T 100 c
1921
violett
1 ex registrerat

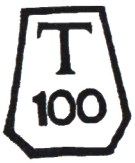

T 100
1922
färg okänd
1 ex registrerat

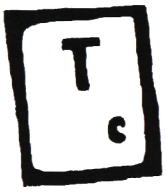

T c
1924-26
svart
2 ex registrerade

T c
1950
violett
3 ex registrerade

T
1954
svart
1 ex registrerat

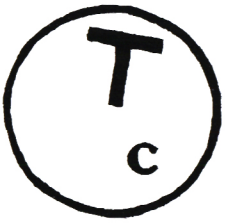

T c
1954-57
svart, violett
3 ex registrerade

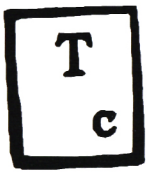

T c
1958
violett
1 ex registrerat

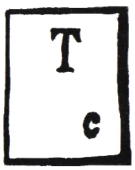

T c
1962
violett
2 ex registrerade

Källor och litteratur

Billgren, Jan & Andersson, Sören,
Svensk posthistoria 1855-1925.
Boden 1995.

Brevposttaxor 1896, 1899, 1901, 1909, 1914 jämte ändringstryck.

Brevtaxor 1923, 1925, 1928, 1930, 1935, 1938, 1946, 1954, 1960 jämte ändringstryck.

Döss, J. & Lannge E. G.,
Postboken, 3 uppl.
Stockholm 1915.

Internationella Postfördrag med Tillhörande Expeditionsreglementen Avslutade vid Världspostkongressen 1897, 1906, 1920, 1929, 1934, 1939, 1947, 1952, 1957 och 1964.

Leahy, Edward W.,
The book of T: a Reference on Postage Due Around the World, Volume I and II.
Apache Junction AZ 2000.

Sällskapets för Svensk Posthistorisk Dokumentation hemsida,
http://www.rootsweb.com/~swesspd

Wågerman, Ingemar,
Trelleborg-Sassnitz 1897-1945.
Stockholm 1990.

Östling, Carl-Olof,
Från "pinne" till "ux".
Postryttaren 1998.